

ISBN 978-81-947698-8-0

Sustainable Innovative Development in Economics, Environment, Agriculture, Health, Society

(अर्थशास्त्र, पर्यावरण, कृषी, आरोग्य, समाजातील शाश्वत नाविन्यपूर्ण विकास)

Editor

Dr. S. M. Mulani

Head, Department of Geography,

Deshbhakta Sambhajirao Mahavidyalaya College, Mohol (Solapur),
Maharashtra

Jyotikiran Publication, Pune
International Publication

PRINCIPAL
T.S.S.'s Smarand U. Patil Arts &
Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

Title : Sustainable Innovative Development in Economics, Environment, Agriculture, Health, Society
(अर्थशास्त्र, पर्यावरण, कृषी, आरोग्य, समाजातील शाश्वत नाविन्यपूर्ण विकास)

Editor's Name : Dr. S. M. Mulani

Publishing Agency : Jyotikiran Publication, Pune

Publisher Address : Santosh Pandurang Mane
Sr. No. 204, Sahajeevan Society, Bhekrinagar, Hadpsar, Pune-8
Mob- 7058486065
Email- jyotikiranpublicationpune@gmail.com

Printed By : Amitsons Digital Copier 106, Paras Chamber, 1st Floor, Above Bank Of India, Near Laxminarayan Theatre, Swargate, Pune- 411009.

Edition Details : 2nd

ISBN : 978-81-947698-8-0

Copyright : © Dr. S. M. Mulani

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the book chapter. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their book chapter

PRINCIPAL
T.S.S.'s. Smt. V.D. Patil Arts &
Late Dr. B.S. Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist. Dhule

Price: Rs- 600/-

विदर्भ व मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : अन्नदात्यांची कैफियत

शरद बाबुराव सोनवणे

सहाय्यक प्राध्यापक - राज्यशास्त्र विभाग, श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व कॅ. डॉ. भास्कर मदाशिव

देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री जि. धुळे

ई - मेल - sharadpolsci@gmail.com

प्रस्तावना

भारत हा कृषिप्रधान देश असल्यामुळे बहुसंख्य जनतेच्या उदरनिर्वाहाचे साधन शेती व शेतीपूरक व्यवसाय के आहेत. स्वातंत्र्यानंतर पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून कृषी व कृषीउत्पन्न विकासासाठी नियोजनबद्ध योजना राबविल्यामुळे देशात हरित क्रांती घडून आली. याचे संपूर्ण श्रेय तत्कालीन नेतृत्वाच्या राजकीय इच्छाशक्तीला द्यावे लागेल. सन 1991 मध्ये भारताने उदारीकरणाचा स्वीकार केल्यानंतर सर्वच क्षेत्रात तीव्र स्पर्धा सुरु झाली व सरकारने एकाएका जबाबदारीतून अंग काढून घेण्यास सुरुवात केली. शेती क्षेत्र देखील यापासून अपवाद राहिले नाही. सरकारने खते, बी-बियाणे, यंत्रे व शेती अवजारे यामधील सरकारी सबसिडी काढून घेण्यास सुरुवात केली. अशातच जागतिक पातळीवर सर्वत्र निर्माण झालेल्या प्रदूषण, पर्यावरणीय ऱ्हास, तापमान वाढ अशा सर्व परस्पर संबंधित समस्यांमुळे नैसर्गिक ऋतुचक्रात देखील बदल होत आहे. त्यामुळे दुष्काळ, अवकाळी पाऊस, आमली पर्जन्य यांचे प्रमाण वाढत असून या सर्व समस्यांचा दुष्परिणाम शेती व्यवसायावर होताना दिसत आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे जीवन उद्ध्वस्त होत चालले असून आत्महत्या हा केवळ एकमेव मार्ग शेतकऱ्यांना दिसत आहे. परिणामतः भारतात व विशेषतः महाराष्ट्रातील विदर्भ मराठवाड्यात शेतकरी आत्महत्येचे प्रमाण वाढत असल्याचे चित्र दिसत आहे. याबाबतीत सर्वात दुर्दैवाची गोष्ट म्हणजे महाराष्ट्रातील सर्वच राजकीय पक्ष या समस्येवर उपाय शोधण्यासाठी एकत्र येऊन ठोस पावले उचलण्याऐवजी शेतकरी आत्महत्येचे राजकारण करताना दिसतात. या दोषापासून कोणताच राजकीय पक्ष दूर राहिलेला नसून शेतकऱ्यांचे प्रश्न मनापासून सोडविण्यासाठी एकत्र येण्याची भूमिका व राजकीय इच्छाशक्ती कोणत्याच राजकीय पक्षाकडे असल्याचे दिसत नाही. याउलट शेतकऱ्यांचे प्रश्न तसेच भिजत ठेवून त्याचे राजकारण करताना सर्वच पक्ष आघाडीवर दिसतात. प्रस्तुत शोधनिबंधात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे दाहक वास्तव मांडून त्यावर शासनाकडून अपेक्षित असलेल्या उपाययोजनांची चर्चा केली आहे.

महाराष्ट्रातील विदर्भ व मराठवाडा भागातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या

महाराष्ट्र राज्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत असून प्रत्येक वर्षी वाढणारी ही संख्या धक्कादाक व डोके मुन्न करणारी आहे. कधी दुष्काळ तरी कधी अत्यल्प पाऊस, कधी गारपीट, तर कधी अवकाळी पावसाच्या तडाख्यात राज्यातील शेतकऱ्यांना सातत्याने नुकमानीचा सामना करावा लागत असल्यामुळे हतबल झालेले शेतकरी आत्महत्यासारखा पर्याय निवडून स्वतःच आयुष्य संपवतात. शेतकऱ्यांच्या प्रश्नावर आत्महत्या हा पर्याय नाही, पण शेतकऱ्यांना कोणी वालीच उरलेला नसल्यामुळे वैफल्यग्रस्त मानसिकतेमधून शेतकरी असे टोकाचे पाऊल उचलतांना दिसतात. म्हणून शेतकऱ्यांना खऱ्या अर्थाने आत्मसन्मान मिळवून देण्यासाठी शासकीय स्तरावर मकारात्मक पाऊले उचलणे अपेक्षित आहे. मात्र त्याबाबतीत केंद्र सरकारसह सर्वच राज्यातील सरकारे उदासीन असल्यामुळे बी-बियाणे, खते-औषधे खरेदीपासून ते शेतमाल विक्रीपर्यंत शेतकऱ्यांचे शोषण आणि कुचबना होत असल्यामुळे शेतकऱ्यांसाठीच्या अनेक सरकारी योजना केवळ नावापुरत्या शेतकरी सन्मानाच्या राहतात. शेतकऱ्यांच्या प्रश्नावर सर्वच राजकीय पक्ष केवळ राजकारण करताना दिसतात.

महाराष्ट्रात पहिली शेतकरी आत्महत्या विदर्भातील यवतमाळ जिल्ह्यातील चिलगव्हाण गावात झाली. चिलगव्हाण येथील शेतकरी साहेबराव करपे यांनी त्यांच्या कुटुंबियांसह 19 मार्च 1986 रोजी आत्महत्या केली होती. त्यानंतर अद्यापही महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे सत्र सुरुच आहे. सततच्या दुष्काळामुळे पीक हाती येईना, याप्रकारे शेतकऱ्यांतील उत्पन्न घटल्याने शेतीसाठी घेतलेले कर्ज त्यांना फेडता येईना. त्यामुळे वैफल्यग्रस्त झालेल्या करपे यांनी स्वतःसह, पत्नी आणि चार मुलांच्या जेवणात विष कालवून कुटुंबासहित आत्महत्या केली, जी महाराष्ट्रातील पहिली शेतकरी आत्महत्या होती.

राज्यातील शेतकरी आत्महत्यांचे प्रमाण सातत्याने वाढतच आहे. यामध्ये विदर्भ आणि मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांची स्थिती तर फारचच गंभीर आहे, या भागात पर्जन्यमान कमी असल्यामुळे दरवर्षी पाण्याची प्रचंड टंचाई असते व विदर्भात त्यामुळे येथील शेतकरी कायम चस्त असतात. तसेच काबाडकड करून म्हाणावा तसा पैसा न मिळाल्यामुळे

PRINCIPAL
Late Dr. B.S. Desale Science College,
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

येथील शेतकऱ्यांवर कर्जाचे डोंगर दिवसेंदिवस वाढत असल्यामुळे विदर्भात अनेक शेतकऱ्यांनी आर्थिक विवंचनेतून आत्महत्या केल्या आहे. मागील महा महिन्यात पूर्व विदर्भातील 290 शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केली असून एकट्या जानेवारी महिन्यात तब्बल 22 शेतकऱ्यांनी गळफास घेतला. दुष्काळ, नापिकी, कर्जबाजारीपणा, सावकारी पाश, आर्थिक विवंचना अशी अनेक कारणे या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येमागे असल्याचे दिसते. महाराष्ट्रात मराठवाडा व विदर्भात शेतकरी आत्महत्येचे प्रमाण मोठे असल्याचे दिसते. मराठवाड्यात मागील दोन महिन्यांची आकडेवारी पहिली असता जानेवारी व फेब्रुवारी 2021 या महिन्यात एकूण 127 शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केली असून जानेवारीत 57 तर फेब्रुवारी महिन्यात 70 शेतकऱ्यांनी आत्महत्या करून आपले आयुष्य संपवले आहे. एकीकडे कोरोनाचे संकट असताना, सुरुवातीला अतिवृष्टी आणि त्यानंतर अवकाळी पावसाने शेतकऱ्यांचे कंबरडे मोडल्यामुळे जानेवारी-फेब्रुवारी २०२१ मध्ये औरंगाबाद जिल्ह्यात 26, जालन्यात 11, परभणी जिल्ह्यात 10 हिंगोली जिल्ह्यात 4 नांदेड जिल्ह्यात 17 शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. बीड जिल्ह्यातील शेतकरी आत्महत्येची आकडेवारी तर मनाला सुन्न करणारी असून बीडमध्ये जानेवारीत 14 तर फेब्रुवारी महिन्यात 16 शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहे. त्याचप्रमाणे लातूर जिल्ह्यात 13 आणि उस्मानाबाद जिल्ह्यात 16 शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केली आहे. शेतकरी आत्महत्येचे वरील आकडे हे केवळ जानेवारी व फेब्रुवारी 2021 या दोन महिन्यातील आहेत. 2020 मध्ये मराठवाड्यात झालेल्या एकूण आत्महत्यापैकी औरंगाबाद जिल्ह्यात 122, जालना 18, परभणी 64, हिंगोली 52, नांदेड 77, बीड 175, लातूर 68, उस्मानाबाद 127 अशा एकूण 773 शेतकऱ्यांनी दुष्काळ, नापिकी आणि कर्जबाजारीपणाला कंटाळून जीवन संपवले होते. 2020 या वर्षात मराठवाड्यात झालेल्या एकूण शेतकरी आत्महत्यांमध्ये सर्वाधिक 175 आत्महत्या बीड जिल्ह्यात झाल्या होत्या.

कर्जमाफीनंतर देखील शेतकरी आत्महत्येच्या प्रमाणात चिंताजनक वाढ

शेतकरी आत्महत्यामागे कर्जबाजारीपणा हे कारण असल्याचे कित्येकदा पाहायला मिळत असल्यामुळे अनेकदा सरकारकडून शेतकऱ्यांचे कर्ज माफ केले जाते. तसेच शेतकरी आत्महत्या थांबवण्यासाठी कर्जमाफी किंवा इतर अनेक योजना राबवत असल्याचा दावाही सरकारकडून केला जातो, तरीही 'शेतकरी आत्महत्या' थांबत नसल्याचे दिसत आहे. 2014 मध्ये महाराष्ट्रात सत्तेत आलेल्या भाजपने 2017-18 मध्ये राज्यात 34,020 कोटींची कर्जमाफी जाहीर करून शेतकऱ्यांना दीड लाखांपर्यंत सरसकट कर्जमाफ करण्याची घोषणा तत्कालीन मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांनी केली होती. तरीही 2019 मधील राज्यातील आत्महत्या करणाऱ्या शेतकऱ्यांची आकडेवारी धक्कादायक होती. एनसीबीआरने जाहीर केलेल्या आकडेवारीनुसार देशात 2019 मध्ये 10281 शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्याचे दिसते. विशेष म्हणजे यात महाराष्ट्राचा पहिला क्रमांक होता व एकट्या महाराष्ट्रात 3927 शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्याची नोंद आहे. एकंदरीत कर्जमाफी करूनही शेतकरी आत्महत्या थांबत नसल्याचे यातून दिसते.

शेतकऱ्यांसाठीच्या कागदोपत्री शासकीय योजना

शेतकरी आत्महत्या थांबवण्यासाठी सरकार विविध योजना जाहीर करत असतात. पण प्रत्यक्षात ह्या योजना कागदोपत्री ठरत असल्यामुळे त्या अपयशी ठरतात. उदा. फडणवीस सरकारच्या काळात सुरू केलेली 'बळीराजा चेतना योजना' होय. राज्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी फडणवीस सरकारने 2015-16 मध्ये बळीराजा चेतना योजने अंतर्गत व्यथित शेतकऱ्यांना शोधणे, शेतकऱ्यांच्या मुला-मुलींसाठी सामूहिक विवाह मोहळा आयोजित करणे, त्यांना उत्तम आरोग्य सेवा पुरवणे आणि कर्जाचे पुनर्गठन करणे या सुविधा उपलब्ध करून देण्याचा निर्णय घेतला होता. मात्र, ही योजना मराठवाडा व विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्यात अपयशी ठरल्यामुळे 2019 मध्ये राज्यात सत्तेत आलेल्या महाविकास आघाडी सरकारने काही दिवसांपूर्वी ही योजना बंद करण्याचा निर्णय घेतला.

निष्कर्ष व उपाययोजना

भारतातील शेतकऱ्यांची दुर्दशा ही अधिकच गंभीर होत चाललेली असून शेती प्रश्नाकडे जेवढ्या गांभीर्याने लक्ष घालला पाहिजे तसे आज पर्यंत कोणत्याच शासनाने केल्याचे दिसत नाही. राजकीय पक्ष व त्यांचे अभिजन हे सभेवर

2

PRINCIPAL
Dr. B.S. Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

अमो की विरोधात त्याचे हितमबंध मात्र एक मारखेच असतात हे नक्की. अलीकडे तर नवीनच प्रवृत्ती जन्म घेऊ लागली आहे, ती म्हणजे शेतकरी नेते हे सुद्धा सरकारमध्ये सामील होऊन राजकीय अभिजनांमध्ये स्वतःला मिरवून घेऊ लागले आहेत. या प्रक्रियेमुळे व व्यवस्थेमुळे शेतकऱ्यांच्या शेतीसमस्येचे निदान होऊ शकलेले नाही. पर्यायाने हवालदिल झालेल्या शेतकऱ्यांसमोर संकटातून चिरमुक्ती मिळविण्यासाठी आत्महत्या करणे हा एकमेव पर्याय उरतो. निवडणुकीच्या राजकारणामध्ये शेतकऱ्यांची मते मिळविण्यासाठी सत्ताधारी व विरोधी अशा सर्वच राजकीय पक्षांकडून शेतकऱ्यांना वेगवेगळी स्वप्ने दाखविली जातात. विरोधात असणारे राजकीय पक्ष तर शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाविषयी, समस्यांविषयी खूपच गंभीर (दुःखी) आहे, असे दाखविण्यासाठी विधीमंडळाच्या कामकाजावर बहिष्कार टाकून शेतकऱ्यांचे तारणद्वार असल्याचा वेगडी आव आणतात. परंतु प्रत्यक्षात शेतकऱ्यांच्या प्रश्नावर कायमची उपाययोजना करण्यासाठी विधीमंडळात व संसदेत गंभीर चर्चाही होत नाही आणि शेतकरी हिताचा कोणताच निर्णय घेतला जात नाही. निर्णय होतो तो फक्त शेतकऱ्यांचे व शेतीचे पत्र अभ्यासून त्यावर उपाययोजना शोधण्यासाठी वेगवेगळे आयोग व समित्या स्थापन करण्याचा. नंतर मात्र नेमलेले आयोग व समित्या यांच्या अहवालास वाटाण्याच्या अक्षता लावल्या जातात. ठोस उपाययोजना काहीच होत नाही. याप्रकारे नैसर्गिक दृष्टचक्र व राजकीय उदासीनता यामुळे हवालदिल व कर्जबाजारी झालेल्या शेतकऱ्यांसमोर जीवनयात्रा संपविली याशिवाय दुसरा पर्याय उरत नाही. आणखी कहर म्हणजे शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्यावर त्यांच्या कुटुंबाच्या मनावरील वेदना कोणाला दिमू नये, तसेच मायबाप सरकार किती कृपाळू व दयाळू आहे हे दाखवण्यासाठी तुटपुंज्या आर्थिक मदतीची राजकीय मलमपट्टी करण्याचा फार्स केला जातो. परंतु प्रत्यक्षात गरज आहे ती शेती प्रश्नासंदर्भात कठोर शस्त्रक्रिया करून शेतकऱ्यांना लागलेला दारिद्र्याचा समूळ व कायमचा नष्ट करण्याची. त्यासाठी शासनाने पुढील उपाययोजना करण्याची आवश्यकता असल्याचे दिसते.

1. शेतीचा उत्पादन खर्च सरकारच्या वेगवेगळ्या धोरणांमळे वाढत असतांना शेती मालाचे भाव बेसुमार आयातीच्या धोरणांमुळे सातत्याने पडत आहे. परिणामी शेती व्यवसाय अधिकाधिक तोट्यात जात दिसत आहे. त्यामुळे जोपर्यंत शेतकऱ्यांच्या शेती मालाला स्वामीनाथन आयोगाच्या शिफारशीप्रमाणे किफायतशीर हमीभावाची हमी मिळत नाही. तोपर्यंत शेतकऱ्यांच्या खेदजनक आत्महत्या वाढणार नाहीत.
2. शेतकरी विमा, पीक विमा अशा शेतकरी व शेतमालाला संरक्षण देणाऱ्या योजना प्रभावीपणे राबविल्या पाहिजे.
3. अनेक बाजार समित्यांमध्ये हमीभावाप्रमाणे माल खरेदी होत नाही. जो व्यापारी शेतकऱ्यांचा माल हमीभावापेक्षा कमी पैशात खरेदी करेल त्याला शिक्षा व्हावी. या संदर्भात सरकारने कायदेशीर तरतुद करायला हवी.
4. शेतकऱ्यांना शुन्य टक्के व्याजदराने कर्ज उपलब्ध करून देऊन शेतकऱ्यांच्या पिकाला हमी भावाबरोबरच शेती मालावर प्रक्रिया करण्यासाठी आवश्यक प्रोसेसिंग युनिट देखील शासनाने निर्माण करायला हवे. मराठवाडा व विदर्भात अशा प्रकारचे युनिट पाहायला मिळत नाही. म्हणून शेतकऱ्यांना कोणकोणते शेतीपूरक जोडव्यवसाय करता येतील, याचे नियमित प्रशिक्षण व त्यासाठी भांडवल उपलब्धता करून दिले पाहिजे.
5. शेतकऱ्यांना किफायतशीर भावात शेतीसाठी बी-बियाणे, खते, औषधे, यंत्रे व अवजारे यांचा माफक किमतीत व वेळेवर पुरवठा झाला पाहिजे.
6. शेतीच्या प्रभावी तंत्राचे मार्गदर्शन गावपातळीवर तज्ज्ञांद्वारे शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून दिले पाहिजे.
7. शेतीसाठी पाणी उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीने प्रभावी पावले उचलणे गरजेचे आहे.

शेवटी सरकारने शेतकऱ्यांना कर्जमाफी नाही तर त्यांच्या कर्जमुक्तीसाठी प्रामाणिक प्रयत्न करायला पाहिजे, कारण कर्जमाफी हा काही शाश्वत उपाय नसून तो शेतकऱ्यांना सलाईनवर जगवण्याचा प्रकार आहे. अन्यथा शेतकरी या दृष्ट चक्रव्यूबहातून बाहेरच पडणार नाही. अशा व आणखी बरेच काही गोष्टी तज्ञांच्या शिफारशी व मार्गदर्शनाखाली शेतकऱ्यांसाठी राबविल्या तर शेतकऱ्यांना दृष्टचक्रातून बाहेर काढून त्यांना सक्षम करता येईल. यामुळे शेतकरी आत्महत्या चा रोग समूळ नष्ट होईल.

संदर्भ

1. वीवीमी न्यूज 19 जानेवारी 2019
2. महाराष्ट्र टाईम 20 जानेवारी 2020

3

PRINCIPAL
Dr. B. S. Desale Science College
Sakin, Tal. Sakin, Dist. Dhule

3. Manoranjitham, S. D., et al. "Risk factors for suicide in rural south India." *The British Journal of Psychiatry* 196.1 (2010): 26-30.
4. Radhakrishnan, Rajiv, and Chittaranjan Andrade. "Suicide: an Indian perspective." *Indian journal of psychiatry* 54.4 (2012): 304.
5. Stallones, Lorann, and Cheryl Beseler. "Pesticide poisoning and depressive symptoms among farm residents." *Annals of epidemiology* 12.6 (2002): 389-394.

PRINCIPAL
T.S.S.'s. Smt. V. U. Patil Arts &
Late Dr. B.S. Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist. Dhule